

**В.І. Милько**  
(м. Київ)

## **ОБГОВОРЕННЯ В ІІІ ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ: ПОЗИЦІЯ ДЕПУТАТІВ ВІД УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ І МІСТ**

*Проаналізовано процес обговорення в ІІІ Державній думі Російської імперії (1907–1912) столипінської аграрної реформи. Визначено позицію у цьому питанні депутатів від українських губерній і міст.*

**Ключові слова:** Державна дума Російської імперії, законопроект, аграрне питання, депутати від українських губерній і міст.

*Проанализирован процесс обсуждения в ІІІ Государственной думе Российской империи (1907–1912) столыпинской аграрной реформы. Определена позиция в этом вопросе депутатов от украинских губерний и городов.*

**Ключевые слова:** Государственная дума Российской империи, законопроект, аграрный вопрос, депутаты от украинских губерний и городов.

*We analyze the process of discussion of Stolypin's agrarian reform in the ІІІ State Duma of the Russian Empire (1907–1912). Determined by the position of deputies of the Ukrainian provinces and cities.*

**Keywords:** the State Duma of the Russian Empire, bill, agrarian issues, deputies of Ukrainian provinces and cities,

В умовах декларування сучасною владою необхідності запровадження ринку землі й формування прозорого механізму її обігу постає необхідність аналізу та оцінки ефективності здійснення подібного реформування у сфері поземельних відносин у Російській імперії на початку ХХ ст., особливо зважаючи на те, що його головними принципами було дотримання права приватної власності та законності. Відтак, вивчення питання участі депутатів від українських губерній і міст в обговоренні у ІІІ Державній думі Російської імперії столипінської аграрної реформи дозволяє більш детально з'ясувати бачення шляхів вирішення проблеми в минулому, порівняти його із сподіваннями й прагненнями різних соціальних груп українського населення і теоретично обґрунтувати подібні реформи у ХХІ ст.

Сучасна вітчизняна історична наука досить широко репрезентована ґрунтовними дослідженнями особливостей внутрішньої політики П. Столипіна та вивченням практичного досвіду реалізації аграрної реформи в окремих українських регіонах і губерніях на початку ХХ ст. (роботи В. Бочарова<sup>1</sup>, І. Власюка<sup>2</sup>, Л. Ігнатової<sup>3</sup>, В. Майстренка<sup>4</sup>, О. Машкіна<sup>5</sup>, О. Овдіна<sup>6</sup>, О. Приймака<sup>7</sup>,

О. Реєнта та О. Сердюка<sup>8</sup>, О. Стрілюк<sup>9</sup>, В. Шевченко<sup>10</sup> та ін.). Водночас окремого аналізу потребує процес теоретичної розробки відповідних законопроектів і зміни їх деяких положень у ході обговорення в III Державній думі Російської імперії (1907–1912). Відтак, це є головним завданням нашого дослідження, виконання якого здійснювалося на основі опрацювання джерельних матеріалів (стенографічні звіти, періодична преса, мемуаристика), а також історіографічних робіт.

Головною особливістю законодавчої роботи III Державної думи в земельному питанні було обговорення урядових ініціатив, наприклад, столипінської аграрної реформи. Натомість продуктивність законотворчої діяльності самих депутатів знаходилася на значно нижчому рівні порівняно з Радою міністрів. Причини цього, на думку радянського історика А. Авреха, пояснюються намаганням уряду максимально завантажити парламент розглядом дрібних, несуттєвих справ («законодавча вермішель», «законодавча жуйка»)<sup>11</sup>. За спогадами тогочасного міністра фінансів В. Коковцова, ще до закінчення виборів «у всіх міністерствах розгорнулася... воістину бурхлива робота з розробки величезної кількості законопроектів із найрізноманітніших питань...»<sup>12</sup>. У результаті цього, зважаючи на необхідність опрацювання та детального розгляду відповідних документів, депутатам практично не залишалось а ні пленарного, а ні особистого часу (враховуючи також роботу в комісіях) для повноцінного використання права законодавчої ініціативи. Зокрема, у період роботи I сесії парламентарії подали на розгляд лише 52 законопроекти, тоді як кількість урядових за цей час становила 604<sup>13</sup>.

В умовах третьочервневої системи, внесення на розгляд III Державної думи комплексу взаємопов'язаних та взаємозумовлених аграрних законопроектів призвели до значного підвищення ефективності роботи. Вміло використовуючи статус голови Ради міністрів й особисті зв'язки з керівниками найбільш впливових думських фракцій, П. Столипін, на думку сучасних російських дослідників П. Пожигайла та В. Шелохаєва, вперше у думській історії Російської імперії застосував на практиці різні форми взаємовідносин та взаємодії між виконавчою і законодавчою гілками влади<sup>14</sup>.

Найбільшу увагу III Державна дума приділила обговоренню указу імператора Миколи II від 9 листопада 1906 р. «Про доповнення деяких постанов діючих законів, які стосуються селянського землеволодіння і землекористування». Основним положенням вказаного законодавчого акту було проголошення права селян на вихід із общини та закріплення землі в особисте володіння<sup>15</sup>. Варто вказати, що початок практичної реалізації ряду державних заходів в області сільського господарства (імператорські укази про дозвіл продажу через Селянський банк надільних і придатних для с/г використання державних земель, зрівняння процентних ставок по земельних кредитах Дворянського та Селянського банків, право селян на вихід з общини й закріплення надільної землі у приватну власність), які в комплексі визначили столипінську аграрну реформу, відноситься ще до 1906 р.<sup>16</sup>

Дослідження визначеного нами питання обумовлює необхідність детального аналізу позиції парламентаріїв від українських губерній і міст стосовно основоположних принципів земельного реформування, зокрема, перш за все, указу від 9 листопада 1906 р. Його обговорення було розпочато на засіданні III Державної думи 23 жовтня 1908 р., тобто майже через два роки після оприлюднення. Причинами такого зволікання, за словами А. Авреха, було очікування уряду, «щоб указ встиг пустити глибоке коріння, стати незворотним»<sup>17</sup>.

Варто зазначити, що депутати не виявили одностайності, критика реформи звучала не лише з боку представників лівих, а й правих фракцій<sup>18</sup>. Зважаючи на мету нашого дослідження, вважаємо за необхідне більш детально зупинитися на характеристиці позиції тих парламентаріїв, які представляли в III Державній думі українські губернії і міста.

Особливо активно обговорювалося питання доцільності ліквідації селянської общини. Серед тих, хто розглядав общинне землеволодіння як головну причину поступового погіршення матеріального становища селянства слід назвати октябриста О. Голіцина (депутат від Харківської губернії). Його бачення проблеми, озвучене 5 грудня 1908 р., у цілому відповідало урядовому проекту та стосувалося оцінки общини як примусового союзу людей<sup>19</sup>. При цьому елемент зрівнялівки, як вказував парламентарій, призводив до закріплення відсталих форм господарювання: «збереження цього духу зрівняльності дорівнює закріпленню у середовищі нашого селянства тієї відсталості, того невігластва, тієї грубості, яку ми зараз бачимо серед нашого багатомільйонного селянства, і лише шляхом звільнення особистості і шляхом введення вільної конкуренції ми дамо можливість і селянству стати на шлях культури та прогресу»<sup>20</sup>. Наприкінці свого виступу О. Голіцин закликав опозиційні фракції припинити пропагувати «нездійсненні міфи з області теоретичних мрій» і «показати народу вірний і давно випробуваний шлях збагачення, щастя та достатку», тобто звільнити особистість від гніту общини<sup>21</sup>.

Подібно висловлювався і його колега по фракції, депутат від Полтавської губернії Є. Шейдеман, який виступив за чітке визначення площі землі, на яку повинен претендувати кожен селянин, та законодавче закріплення права у виділенні на відруби, створення яких забезпечить підвищення продуктивності аграрного виробництва<sup>22</sup>. Він також вказав, що такі традиційні атрибути сільської громади, як обов'язкова плодозміна та трипілля ведуть до того, що третина землі не обробляється, а решта «не приносить і половини того врожаю, який вона повинна приносити...»<sup>23</sup>. Характерно, що Є. Шейдеман, як відмічав ще радянський дослідник 1930-х рр. О. Погребинський, розглядав столипінську реформу як комплексну соціально-економічну систему, а не окреме аграрне законодавство. За словами парламентарія, чисельне збільшення безземельного селянства буде компенсовано зростаючими потребами у робітниках для міської промисловості<sup>24</sup>.

Варто підкреслити, що виступи депутатів-дворян/поміщиків, а також духовенства, які представляли праві та правоцентристські фракції характеризувалися високим рівнем ґрунтовності й ілюстрації окремих тез наочними прикладами.

Крім названих О. Голіцина та Є. Шейдемана, до цієї групи слід зарахувати й К. Волкова (Київська губ.), який доводив перевагу відрубного господарства над общинним<sup>25</sup>.

Характерно, що українські депутати-селяни (наприклад, октябрист М. Тараненко, Катеринославська губ.), які представляли ті губернії, де не існувало общини або вона знаходилася в занепаді, виступивши за її ліквідацію, вимагали наділення землею малоземельних та безземельних дрібних аграріїв<sup>26</sup>. Ілюстрацією цього може слугувати промова депутата-прогресиста від Полтавської губернії, селянина Г. Удовицького, який називав себе нащадком козака. Відстоюючи принцип запровадження особистого землеволодіння, він підкреслив особливу доцільність цього положення для Полтавщини, де громадське землеволодіння знаходилося на низькому рівні. Водночас, він вказав на необхідність покращення умов купівлі земель через Селянський банк<sup>27</sup>.

Частина депутатів від Волинської губернії (М. Андрійчук, Є. Герасименко, Я. Данилюк) підкреслюючи важливість урядової програми, констатували неможливість вирішення багатогранного земельного питання лише одним законом. Більше того, доцільність проведення часткового примусового відчуження чиншової землі в південно-західному краї (т.б. Наддніпрянській Україні) обґрунтував помірковано правий депутат-українець М. Андрійчук, який підтримав радикальний аграрний проект 42-х<sup>28</sup>. Так, основним положенням вказаного документа був пункт про необхідність передачі («справедливий викуп») у державний фонд приватновласницьких земель у тих районах, де їх не вистачить для усіх безземельних і малоземельних селян. Таким чином, фактично це був проект часткового відчуження земель, і що найголовніше — внесений на розгляд III Державної думи правими селянами-депутатами<sup>29</sup>.

Крім М. Андрійчука, на підтримку проекту 42-х, у ході обговорення указу від 9 листопада 1906 р., виступив і представник фракції правих, селянин Я. Никитюк (Волинська губ.). Для об'єктивного розкриття позиції депутата вважаємо за потрібне процитувати частину його промови: «Цей закон я вітаю, однак я ще більше вітаю би його, якби у нас була правда, якщо разом із цим законом наділялися землею безземельні та малоземельні..., я не буду тут багато говорити, але скажу: нехай нам віддадуть землю, ту землю, якою ми користувалися ще у 40-х роках [1840-х рр.]. Нас обдурили у 1861 р. під час наділення землею... Кажуть: у вас є земельні банки, нехай вони вам допомагають. Так, вірно, є. Кому ж вони допомагають? Лише багатим, у кого вже є своя земля, а бідному навіть позики не видадуть»<sup>30</sup>.

Досить рішуче висловлювався й Є. Герасименко, колега Я. Никитюка по фракції та губернії<sup>31</sup>. Зокрема, його обурення викликало звинувачення селянства в лінощах та невмінні вести «культурно» господарство, яке лунало у виступах депутатів-дворян/поміщиків. «...Подумайте: на чому ж це селяни повинні застосовувати культуру, якщо у них виявляється 1–2 дес.? Ніякої культури не буде...», — наголошував Є. Герасименко<sup>32</sup>.

Загалом, домінуючою тезою виступів більшості селян-депутатів від українських губерній і міст, які представляли фракцію правих, було твердження про

неможливість розв'язання земельного питання прийняттям лише одного указу від 9 листопада 1906 р. Відтак, на основі цього висувалися вимоги проведення викупної кампанії щодо окремих регіонів і категорій приватновласницьких земель.

Про демократичність позиції деяких парламентаріїв від українських губерній і міст, які представляли проурядові фракції, свідчить той факт, що саме за пропозицією націоналіста Г. Беляєва (Волинська губ.) було прийнято поправку про право селян на розподіл общинного міжсмузжя у випадку підтримки цього рішення простою більшістю голосів, а не їх 2/3<sup>33</sup>.

Окремо варто виділити групу депутатів, головним чином, серед фракції правих, які виступали проти ліквідації общини. Прикладом демонстрації такої точки зору був виступ на засіданні III Державної думи 10 грудня 1908 р. І. Балаклеєва (Подільська губ.). Оцінивши указ як данину революційному часу, він наголосив на необхідності прийняття до нього ряду поправок, які забезпечили б, поряд із запровадженням права на вихід із общини, збереження її власності на землю<sup>34</sup>.

Більш радикальну позицію в земельному питанні займали представники фракцій і груп, які за політичними поглядами знаходилися лівіше від октябристів (кадети, трудовики, соціал-демократи). Так, кадет І. Сторчак (Херсонська губ.), виступаючи 23 жовтня 1908 р., наголосив на передчасності указу 9 листопада 1906 р. та першочерговості проведення державного викупу землі в поміщиків для наділення безземельних і малоземельних селян. Також депутат виступив проти створення «хуторів», адже наявні інфраструктурні проблеми, на його думку, зумовлять утруднений доступ до них фельдшерів та священників. Загалом ця частина парламентаріїв наприкінці першого читання указу від 9 листопада 1906 р. намагалася забалотувати пропозицію про перехід до поста-тейного розгляду (друге читання), яка все ж таки цілком прогнозовано була підтримана більшістю голосів<sup>35</sup>.

Під час другого читання, що розпочалося 24 грудня 1908 р., лівоцентристським та центристським фракціям вдалося внести окремі поправки до указу, які викликали невдоволення правого крила III Державної думи. Так, з ініціативи фракції Конституційно-демократичної партії було встановлено максимальну площу удільних земель, яку можна було викупити. Натомість прийняття найбільш спірних положень про можливість закріплення у подвірне володіння земель для тих громад, де протягом 24 років не проводився переділ та про заміну общинної власності особистою, а не родинною, стало можливим у результаті їх підтримки з боку Польського кола та Білорусько-литовсько-польської групи<sup>36</sup>.

У своїх поглядах щодо внесення вищевказаних змін до законопроекту депутати від українських губерній і міст знову ж таки не виявили одностайності навіть у межах однієї фракції. Так, представники фракції правих розійшлися у поглядах про можливість закріплення у подвірне володіння земель для тих громад, де протягом 24 років не проводився переділ (ст. 1): наприклад, «за» висловився П. Березовський від Волинської губ., «проти» — Є. Шейдеман (Полтавська губ.) та П. Новицький (Херсонська губ.), який охарактеризував

відповідне положення як чинник можливої «смути, яку так бажає ліва сторона»<sup>37</sup>.

Подібні дискусії під час постатейного читання розгорнулися й навколо інших важливих питань, зокрема переходу общинної власності у приватне, а не родинне землеволодіння (ст. 2). Аналізуючи доцільність прийняття цього положення, депутат від Катеринославської губернії В. Образцов (фракція правих) звернув увагу на такі можливі негативні наслідки: «у сімейні відносини буде внесено розбрат, суперечки, негаразди, повна смута правових відносин та правосвідомості... селянська родина буде залишена в страшному становищі: з одного боку, загроза повного свавілля голови сім'ї, батька чи діда, а з іншого, – спокуса вбивства, адже що залишиться робити дорослим дітям?»<sup>38</sup>.

Із такими аргументами не погодився колега В. Образцова, селянин С. Коваленко (Київська губ.), зазначивши, що приватна власність не зашкодить сімейним традиціям. Позицію фракції націоналістів із цього питання обгрунтував Г. Беляєв (Волинська губ.), відмітивши, що родина не може бути юридичною особою-власником землі, відтак, важливість прийняття обговорюваної статті є безсумнівною<sup>39</sup>.

Проти норми про встановлення максимальної площі наділу, який можна придбати після запровадження приватної власності на общинну землю, виступили на засіданні 20 лютого 1909 р. депутати-октябристи М. Іскрицький (Чернігівська губ.) та І. Капніст (Полтавська губ.). На прикладі статистичних даних, що стосувалися українських губерній, вони довели відсутність тенденції масової купівлі земельної власності заможними верствами<sup>40</sup>.

Серед депутатів, які виступили під час третього заключного читання указу 9 листопада 1906 р., варто виділити вже згадуваного І. Балаклеєва, який вкотре закликав парламентаріїв відхилити законопроект як надмірно радикальний. Проти указу (однак уже як консервативного) виступили депутати від українських губерній і міст, котрі входили до соціал-демократичної фракції (Г. Кузнецов та В. Шурканов)<sup>41</sup>.

Підсумком тривалого обговорення вказаного законодавчого акту в III Державній думі стало його прийняття та передача до Державної ради, яка також його схвалила і вже 14 липня 1910 р. (дата затвердження імператором Миколою II) він став законом «Про зміну та доповнення деяких постанов про селянське землеволодіння». 29 травня 1911 р. було видано третій закон «Про землеустрій», який став заключним актом столипінської аграрної реформи і включав, головним чином, деталізовані положення попередніх законів 1906 та 1910 рр.<sup>42</sup>

На розгляд парламенту третього скликання під час його п'ятирічної діяльності було подано низку інших аграрних законопроектів, однак, безумовно, прийняття змін до указу імператора Миколи II від 9 листопада 1906 р. «Про доповнення деяких постанов діючих законів, які стосуються селянського землеволодіння і землекористування», що мав основоположний характер у ході проведення столипінської аграрної реформи, стало головним досягненням роботи III Державної думи у сфері реформування поземельних відносин.

Аналізуючи питання участі депутатів від українських губерній і міст в обговоренні указу від 9 листопада 1906 р., радянський дослідник О. Погребинський зробив висновок про те, що «селянських послів у III Думі, щодо їхніх політичних настроїв, можна поділити на 2 категорії: перша, відбиваючи ідеологію селянської буржуазії, вітала закон 9 листопада, друга — представниця селянської маси, ставилася до знищення громади байдуже й намагалася висунути на порядок денний інші заходи щодо розв'язання земельної справи»<sup>43</sup>.

Однак варто підкреслити, що такий підхід є дещо спрощеним та, перш за все, слугує підтвердженням теорії класової боротьби і, крім селян, не враховує інші категорії парламентаріїв. На наш погляд, депутати від українських губерній і міст у ставленні до окремих положень вищевказаного законодавчого акту зайняли далеко не одностайну позицію, диференціювавшись на окремі групи не лише відповідно до соціального походження, а й політичної ідентифікації. При цьому в жодному разі не можна говорити про їх байдужість, адже в даному випадку мова йшла про землю як основу матеріального добробуту та повсякденного життя найбільш чисельної категорії населення — селянства, що власне і визначило резонансність питання.

---

<sup>1</sup> Бочаров В.В. Столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906–1916 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук. — Донецьк, 2001. — 19 с.

<sup>2</sup> Власюк І.М. Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906–1914 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук. — К., 2000. — 20 с.

<sup>3</sup> Ігнатова Л.Р. Аграрна реформа П.А. Столипін та її здійснення в Україні (1906–1914 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук. — Одеса, 2002. — 19 с.

<sup>4</sup> Майстренко В.С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії: автореф. дис... канд. іст. наук. — Харків, 1997. — 17 с.

<sup>5</sup> Машикін О.М. Столипін і Україна // Український історичний журнал. — 2012. — № 2. — С. 73–97.

<sup>6</sup> Овдін О.В. Столипінська аграрна реформа на Катеринославщині (1906–1916 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2005. — 20 с.

<sup>7</sup> Приймак О.М. Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906–1917 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук. — Запоріжжя, 2002. — 19 с.

<sup>8</sup> Реєнт О.П., Сердюк О.В. Столипінська аграрна реформа // Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. Т. 1 / НАН України; Інститут історії України; В.А. Смолій (відп. ред.). — К.: Наукова думка, 2006. — С. 388–407.

<sup>9</sup> Стрілюк О.Б. Національна політика П.А. Столипін: автореф. дис... канд. іст. наук. — Чернігів, 2008. — 19 с.

<sup>10</sup> Шевченко В. Реформа П.А. Столипін та її вплив на еволюцію поземельних відносин в Україні (1906–1916) // Сіверянський літопис. — 2007. — № 2. — С. 91–101.

<sup>11</sup> Аврех А.Я. Столыпін и судьбы реформ в России. — Москва: Издательство политической литературы, 1991. — С. 35–36.

<sup>12</sup> Коковцов В.Н. Из моего прошлого. Воспоминания 1903–1919: В 2 т. Т. 1. — Париж: Издание журнала «Иллюстрированная Россия», 1933. — С. 281.

<sup>13</sup> Государственная дума, третий созыв, 1907–1908, сессия первая / Указатель к стенографическим отчётам (Части I–III): Заседания 1–98 (1 ноября 1907 г. — 28 июня 1908 г.). — Санкт-Петербург: Государственная типография, 1908. — С. 357–397.

<sup>14</sup> Государственная дума Российской империи (1906–1917): энциклопедия. — Москва: РОССПЭН, 2008. — С. 592.

<sup>15</sup> Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. 26, отд. 1. — Санкт-Петербург: Государственная типография, 1909. — С. 270.

<sup>16</sup> Милько В. Аграрне питання у діяльності депутатів від українських губерній і міст I–II Державних дум Російської імперії (1906–1907) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К.: Інститут історії України, 2011. — Вип. 19. — С. 47.

<sup>17</sup> Аврех А.Я. Указ. соч. — С. 68.

<sup>18</sup> Изгоев А. П.А. Столыпин. Очерк жизни и деятельности. — Москва: Кн-во К.Ф. Некрасова, 1912. — С. 74.

<sup>19</sup> Государственная дума, третий созыв, 1908–1909, сессия вторая / Стенографические отчеты. Ч. 1: Заседания 1–35 (с 15 окт. по 20 дек. 1908 г.). — Санкт-Петербург: Государственная типография, 1908. — Стб. 805.

<sup>20</sup> Там же. — Стб. 808.

<sup>21</sup> Там же. — Стб. 809.

<sup>22</sup> Там же. — Стб. 895–896.

<sup>23</sup> Погребинський О. Столипінська реформа на Україні. — Б. м.: Пролетар, 1931. — С. 83.

<sup>24</sup> Там само. — С. 83.

<sup>25</sup> Там само. — С. 85.

<sup>26</sup> Аврех А.Я. Указ. соч. — С. 81.

<sup>27</sup> Государственная дума, третий созыв, 1907–1908, сессия первая / Стенографические отчеты. Ч. 1: Заседания 1–30 (с 1 ноября 1907 г. по 19 февраля 1908 г.). — Санкт-Петербург: Государственная типография, 1908. — Стб. 1306.

<sup>28</sup> Государственная дума... Заседания 1–35 (с 15 окт. по 20 дек. 1908 г.)... — Стб. 999, 1247, 1250.

<sup>29</sup> Аврех А.Я. Указ. соч. — С. 75–76.

<sup>30</sup> Государственная дума... Заседания 1–30 (с 1 ноября 1907 г. по 19 февраля 1908 г.)... — Стб. 1051.

<sup>31</sup> Аврех А.Я. Указ. соч. — С. 79.

<sup>32</sup> Государственная дума... Заседания 1–30 (с 1 ноября 1907 г. по 19 февраля 1908 г.)... — Стб. 1247.

<sup>33</sup> Государственная дума Российской империи (1906–1917): энциклопедия. — С. 400.

<sup>34</sup> Государственная дума... Заседания 1–35 (с 15 окт. по 20 дек. 1908 г.)... — Стб. 1008–1009.

<sup>35</sup> Там же. — Стб. 821–822, 1569–1570.

<sup>36</sup> Государственная дума Российской империи (1906–1917): энциклопедия. — С. 1905.

<sup>37</sup> Государственная дума... Заседания 1–35 (с 15 окт. по 20 дек. 1908 г.)... — Стб. 1636, 1665.

<sup>38</sup> Там же. — Стб. 2011.

<sup>39</sup> Там же. — Стб. 2019.

<sup>40</sup> Государственная дума, третий созыв, 1908–1909, сессия вторая / Стенографические отчеты. Ч. 2: Заседания 36–70 (с 20 янв. по 5 марта 1909 г.). — Санкт-Петербург: Государственная типография, 1909. — Стб. 2071, 2077.



<sup>41</sup> Государственная дума, третий созыв, 1908–1909, сессия вторая / Стенографические отчеты. Ч. 3: Заседания 71–100 (с 6 марта по 24 апр. 1909 г.). — Санкт-Петербург: Государственная типография, 1909. — Стб. 2951.

<sup>42</sup> Закон о землеустройстве, 29 мая 1911 года и изданный на основании сего закона Наказ Землеустроительным комиссиям от 19 июня 1911 года. — Санкт-Петербург: Типография «Сельского Вестника», 1911. — 163 с.

<sup>43</sup> *Погребинський О.* Вказ. праця. — С. 88.